

SITORA TOJIDDINOVA,

O'zRFA Alisher Navoiy nomidagi Davlat adabiyot muzeyi tayanch doktoranti

“BOBURIYNOMA” NASHRLARINING MATNIY-QIYOSIY TADQIQI

Annotatsiya: Ushbu maqolada taniqli yozuvchi Xayriddin Sultonning “Boburiynoma” asari ikki nashri qiyosiy o'rganilgan. Dastlabki nashr va keyingisi matnshunoslik nuqtai nazaridan tahlil qilingan. Ikkala nashr orasidagi tafovutlar va tuzatishlar ko'rsatilgan. Yangi nashr uchun mulohazalar ilgari surilgan.

Kalit so'zlar: Zahiriddin Muhammad Bobur, “Boburnoma”, “Boburiynoma”, matnshunoslik, tahrir, tahlil, qiyos.

Abstract: Two editions of the famous writer Khairiddin Sultan's work “Boburiynoma” are comparatively studied in this article. The first edition and the next one are analyzed from the point of view of textual studies. Differences and corrections between the two editions are shown. Comments have been submitted for a new edition.

Key words: Zakhiriddin Mukhammad Babur, “Boburnoma”, “Boburiynoma”, textology, editing, analysis, comparison.

Yozuvchi Xayriddin Sultonning “Boburiynoma” ma'rifiy romanining birinchi nashri 1997-yil dunyo yuzini ko'rgan. Badiiy jihatdan go'zal bu asar ilmiy-ma'rifiy ahamiyati bois har qanday davrda ham kitobxonlar uchun manfaatli bo'lib qolaveradi. Oradan yigirma yildan ziyod vaqt o'tgach, asar qayta nashr etildi. Unga muallif “Kitobning ikkinchi nashri haqida” sarlavhali debocha kiritgan. Gap boshidanoq yozuvchi kitob tahrir qilinganini aytib o'tadi: “Muhtaram o'quvchi! Qo'lingizdagi “Boburiynoma” ma'rifiy romani birinchi marta 1997-yili “Sharq” nashriyot-matbaa kompaniyasi tomonidan nashr qilingan edi. Oradan yigirma bir yil o'tib, uning ikkinchi nashri juz'iy tuzatishlar bilan e'tiboringizga havola etilmoqda”.

Bir tomondan, ushbu “juz'iy tuzatishlar”ni matnshunoslik nuqtai nazaridan o'rganish tadqiqot ishimiz uchun zarur. Ikkinchidan esa Asqad Muxtor rahbarligidagi “Guliston” jurnalida mahorat oshirgan zabardast yozuvchining tahrir san'atidan voqif bo'lish katta maktab bo'lishi shubhasiz. Shu bois ham tadqiqotchi, ham yo'l boshidagi qalamkash sifatida bu ishni o'zgacha zavq bilan bajarmoqdamiz va o'rganganlarimizdan ayrimlarini maqola shaklida taqdim etish niyatidamiz.

Avvalo, ikki nashr qiyosini to'rtta asosiy yo'nalishga ajratib o'rgansak, chalkashliklarning oldi olinadi. Birinchi yo'nalish – shakliy o'zgarishlar. Ikkinchisi, tarixiy ismlar va raqamlardagi tuzatishlar. Uchinchi yo'nalish – gap qurilishidagi va imloviy to'g'rilashlar. To'rtinchisi, badiiy tahrir. Ayni shu to'rt yo'nalishni dizaynerona, olimona, muharrirona va ijodkorona o'zgartirishlar, deyish ham mumkin. Quyida biz shartli ravishda bo'lib olgan shu to'rt yo'nalish bo'yicha misollar va mulohazalarni bayon etamiz.

Birinchi galda e'tibor tushadigan jihat – ikki nashrning muqovasi bir-biriga o'xshamasligidir. Ilk kitobda Mirzo Boburning yoshligi, orqa manzarada ilmiy ekspeditsiya a'zolarining suratlari,

qadimiy minora va boshqalar tasvirlashga urinilgan. Unda to‘q siyohrang bo‘yoqlar ustunlik qiladi. Ikkinchi nashr muqovasida esa Hazrat Boburning ijod bilan mashg‘ul bo‘lib o‘tirgan o‘rta yoshlardagi surati (M. Nabiev chizgan portretidan ko‘chirma), qadimiy obidalar, karvon va zamonaviy avtomobil tasvirlangan. Bunda Mirzo Bobur yaxshi ko‘rgan “xazon sayri”dagi rang – sariq-jigarrang bo‘yoqlar dominantlik qiladi.

Ichki muqovalarda ham o‘zgartirishlar bor. Ilk nashr boshidagi ichki muqovada “Boburiylar shajarasi” jadval tarzida berilgan edi. Shajara Amir Temurdan boshlangan bo‘lib, negadir u pastdan yuqorida qarab joylashtirilgandi. Ya’ni muqovaning eng quyi qismida Amir Temur, undan teparoq Mironshoh, so‘ng Sulton Muhammad, Abusaid, Umarshayx ismidan yuqoriroqqa chiziqliq tortilib, uning o‘g‘illari qatori Zahiriddin Muhammad Bobur, uning avlodlari nomi zinama-zina ko‘tarilib borgan. Qiziq, odatdagi jadvallarda ota-bobolardan boshlanib, pastlab avlodlarga tushilardiku, deb tursak, yangi nashrda bu tushunmovchilikka barham berilgan ekan. Ikkinchi nashr ichki muqovasida “Boburiylar shajarasi” eng tepada – Amir Temurdan boshlanib, pastlab Bahodirshoh 2 va Bedorbaxtlargacha davom etadi. Yana bir farqli jihat: ilk nashr kitob oxiridagi ichki muqovada “Andijondan Hindistonga” nomli “Boburnoma”da tilga olingan shaharlar, tog‘lar va daryolarning sxematik xaritasi” berilgan bo‘lsa, keyingi nashrda Zahiriddin Muhammad Boburdan boshlanuvchi yana bir “Boburiylar shajarasi” keltirilgan.

Qayd etish kerak, birinchi nashrga nisbatan ikkinchi nashr qog‘ozi anchayin sifatli, harflar kitobxon ko‘zini toliqtirmaydigan kattalikda berilgan. Birinchi nashr 413 bet bo‘lsa, keyinchisi 463 sahifa. Asar vaqt va makon ko‘rsatilgan holda 76 bo‘lim (muqaddima, hikoyalar, qissa, xatlar, uch yulduzcha bilan ajratilgan qismlar va xotima hisobga olinmagan)ga ajratilgan.

Birinchi yo‘nalish, ya’ni asarning yangi nashridagi shakliy o‘zgarishlar kitob boshidanoq ziyrak o‘quvchining diqqatini tortadi. Chunki dastlabki bo‘lim 1997-yilgi nashrda to‘g‘ridan-to‘g‘ri hikoya nomi (“Yo‘lbarsning tug‘ilishi”) bilan boshlangan. Ikkinchi nashrda esa strukturaviy o‘zgarish qilingan, ya’ni birinchi bo‘limga “Kundalikdan sahifa” sarlavhasi qo‘yilgan bo‘lib, “Yo‘lbarsning tug‘ilishi” hikoyasi uning tarkibida alohida ko‘rinishda, o‘z nomi bilan taqdim etilgan. Demakki, keyingi nashrda avvalgisidan farqli o‘laroq bo‘lim va uning ichidagi asarlarning nomlari o‘quvchini chalg‘itmaslik maqsadida ajratib ko‘rsatilgan, degan xulosa berish mumkin.

Shakliy o‘zgarishlar sifatida yangi nashrda she‘riy parchalarning qalin, qora harflarda berilgani, qolaversa, tariflanayotgan qahramonlarning ism-shariflari ham xuddi shunday alohida ko‘rsatilganini ham ta’kidlash kerak. Misol uchun, Komron Mirzoning

“Turkiyda Navoiyga yetsam, ne ajab, g‘oziy,
She‘rig‘a quloq solsa mahbubi suxandonim”,

misralari ilk nashrning 91-sahifasida [5. 91] oddiy shriftida berilgan. Shu misralar ikkinchi nashr 102-betda [6.102] umumiy matndan alohida shriftida, oson farqlanadigan shaklda yozilgan.

Ma’lumki, “Boburiynoma”da “Boburnoma”dan aynan ko‘chirilgan matnlar juda ko‘p uchraydi. Ilmiy ekspeditsiya davomida biror davlat yoki muqaddas qadamjoldan o‘tilar ekan, Zahiriddin Muhammad Boburning ayni shu xususdagi fikrlari bayon qilinadi, iqtiboslar keltiriladi. Qolaversa, boshqa ko‘plab shoirlarning ham satrlari eslangan o‘rinlar bor: Humoyun Mirzo, Kamron Mirzo, Shayx Sa’diy, Furqat, Xurshid Davron, Mirzo Kenjabek, Abdulla To‘qay... Qayd qilish kerak: yangi nashrda nafaqat Hazrat Boburning misralari, balki barcha she‘riy parchalar alohida shriftida berilgan. Misol uchun, 1997-yilgi nashrning 183-betida [5.183] umumiy matndan farqlanmaydigan shaklda Abdulla To‘qayning quyidagi misralari keltirilgan edi:

Parpirab yulduz yonodir tun qaro bo‘lgan sayin,
Yodima tangrim tushar baxtim qaro bo‘lgan sayin.

Ayni shu satrlar 2019 yilda chop etilgan nashrning 204 sahifasida qalin, qora shriftida, umumiy matndan ajratilgan holatda berilgan.

Ta'riflanilayotgan shaxslarning ism-shariflari keltirilgan birinchi jumla ham yangi nashrda alohida ko'rsatilgan. Misol uchun, 1997-yilgi nashr 36-sahifasida shunday gap bor: "Yana biri Mahmud Sa'diy edi, adabiyot va san'at bo'limining mudiri edi" [5.36]. Oddiy shrift, sahifadagi umumiy matndan farqlanmaydigan shaklda. Kitobning 2019-yilgi nashrida esa ayni shu gap [6.41] va shu kabi boshqa ta'riflanilayotganlarning ism-sharifi qalin shriftida, alohida shaklda ko'rsatilgan.

Kitob tarkibidagi suratlar ham avvalgi nashrdan farqlanadi. Yangi va ko'proq suratlar qo'shilgan, ayrimlari olib tashlangan. 1997-yilgi nashrda umumiy 26 ta fotosurat berilgan bo'lsa, 2019-yilgi nashrda 41 ta fotosurat bor. Muqaddas Ka'ba ziyoratiga doir, qolaversa, keyingi yillarda olingan suratlar qo'shilgan. Shunga qaramay ayrim fotolarning olib tashlanganini ham aytish kerak. Misol uchun, ilk nashr 254-sahifasi [5. 254]dagi "Shohi qal'ada" deya izoh berilgan surat keyingi nashrda yo'q. Bunday fotosuratlar "Rosti shu ediki, yozildi" deya lutf qilgan shoh va shoirning izidan borgan yozuvchimizning rost so'zlarini yana bir bor dalillashga xizmat qiladi.

Qolaversa, gap shakl haqida borar ekan, kitobning hajman boyitilganini ham e'tirof etish kerak. Ya'ni maqola avvalida aytganimiz – muallif tomonidan "Kitobning ikkinchi nashri haqida" yozilgani va nashrning so'ngida filologiya fanlari doktori, professor Umarali Normatovning "Maftunkor ishq mujdalari" ("Boburiynoma"ning qayta mutolaasi chog'idagi o'ylar) nomli maqolasining berilgani kitobni ham shaklan, ham mazmunan yanada boyitgan.

Umuman aytganda, oradagi yigirma yillik davrda noshirchiligimizdagi texnik va ma'naviy yutuqlar hosilasi o'laroq yangi nashr shaklan zamonaviy o'quvchiga qulay va sifatli tarzda chop etilgan. Bu, yuqorida aytganimizdek, qog'oz sifati, muqova, shrift va suratlarda yaqqol seziladi.

Ikkinchi yo'nalish – ilmiy-tarixiy tuzatishlar ikki nashr qiyosida muhim o'rin tutadi. Bir nechta tarixiy nomlar, raqamlarga o'zgarishlar kiritilgan. Misol uchun, dastlabki nashrda yozuvchi "U o'n to'qqiz yoshida tug'ilgan diyorini mangu tark etdi" [5.4] deydi. Ayni shu ma'lumot keyingi nashrda tuzatilgan: "U yigirma ikki yoshida tug'ilgan diyorini mangu tark etdi" [6.6]. Ayrim o'rinlarda esa matn avvalgi nashrda aytilmagan fikrlar, tarixiy raqamlar bilan yanada boyitilgan. Masalan, ilk nashrda "Yigirma besh yoshida Afg'oniston, Pokiston, Hindiston, Bangladesh mamlakatlarining aksariyat qismini egallagan ulkan saltanatga asos soldi" [5.4] deyilgan. Yangi nashrda fikr yanada kengaytirilgan: "Yigirma besh yoshida Afg'oniston, Pokiston, Hindiston, Bangladesh mamlakatlarining aksariyat qismini egallagan ulkan saltanatga asos soldi va qirq uch yoshida bu ishni nihoyasiga yetkazdi" [6.6]. Raqamlar haqida gap ketganda aytish kerakki, ilk nashrda yozuvchi muqaddimaning oxirida sana qo'ymagan. Keyingi nashrda esa "1997-yil, mart. Toshkent" degan yozuv qo'shilgan. Balki asar yozilgan sananing belgilab qo'yilishi oradan ancha yil o'tgani, tushunmovchiliklar bo'lmasligi sabablidir, ammo buni ham matn boyitilishi sifatida zikr etish mumkin.

Asardagi tarixiy ismlarga ayrim tuzatishlar kiritilgan o'rinlar mavjud. Misol uchun, ilk nashrda G'ulda Qosimbek deb keltirilgan ismdan keyingi nashrda G'ulda so'zi olib tashlangan. Qolaversa, birinchi nashrdagi Qo'chbek ismi keyingi nashrda ba'zan Ko'chbek tarzida berilgan. Bunga quyidagi matnni o'qish jarayonida amin bo'lish mumkin: "Xirgohga birin-ketin engil-boshlari shalabbo Xoja Husayn, Qaro barlos, Sulton Husayn arg'un, Qo'chbek, No'yon ko'kaltosh, Banda Ali, G'ulda Qosimbek, Xoldor va eng so'ngida mo'g'ul bashara, suyagi buzuq Mirshoh qavchin jam bo'ldilar [5.21]. 2019-yilgi nashrni o'qiyimiz: "Xirgohga birin-ketin engil-boshlari shalabbo Xoja Husayn, Qaro barlos, Sulton Husayn arg'un, Ko'chbek, No'yon ko'kaltosh, Banda Ali, Qosimbek, Xoldor va eng so'ngida mo'g'ul bashara, suyagi buzuq Mirshoh qavchin jam bo'ldilar" [6.25].

Bunday tuzatishlar boburshunos olim darajasidagi taniqli yozuvchimizning uzoq yillik ilmiy-ijodiy izlanishlari samarasidir. Bunda nafaqat yosh tadqiqotchilar, balki ko'plab ijodkorlar uchun

ham yaxshi saboq bor. Ya'ni tarixiy asarga qo'l urganda har bir raqamga, har bir ismga nihoyatda e'tiborli bo'lish lozim.

Shu o'rinda zikr etish kerak: garchi vaqt nuqtai nazaridan yangi nashrga hisobi to'g'ri kelmasa-da, tahrir qilinmagan raqamlar ham bor. Misol: "Qariyb yigirma yildirki, shu maftunkor ishq bilan sarmast yashayman. Qariyb yigirma yildirki, qo'limdan kelganicha hazrati Boburning so'nmas ijodi, sirli hayot yo'lini o'rganish bilan mashg'ulman" degan gaplarga qalam tekkizilmagan. "IShQdan voz kechilmas!" deydi shoirlar. Ikki nashr orasidagi vaqtini hisobga olsak, yozuvchimiz qirq yildirki, Hazrat Boburga yuksak mehr bilan yashamoqda. Ushbu sonning tahrir qilinmaganini "Boburiynoma" yigirma yillik ijodiy izlanishlar natijasi ekani, qirq yillik tajribaning hosili esa yanada mo'l bo'lishi mumkinligi bilan izohlash mumkin. Alqissa, bunda "Boburnoma" va "Boburiynoma" tipidagi yana bir yangi asar yozilajagiga ishora borday.

Endi esa uchinchi yo'nalish, yangi nashr matni tarkibidagi gap qurilishi va imloviy, ya'ni muharrirona tuzatishlarga ham biroz to'xtalsak. Bunda ikki jihat e'tiborga olinishi kerak. Birinchi jihat, ayrim o'rinlarda nashriyot xodimlari tomonidan avvalgi nashrdagi kamchiliklar to'g'rilangan yoki, bil'aks, avvalgi matnni to'g'ri o'qishda va ko'chirishda xatolikka yo'l qo'yilgan. Ikkinchisi esa muallifning o'zi tomonidan ayrim gaplarda uslubiy o'zgarishlar qilingan yoki jumla tahrir qaychisiga uchragan. Masalan: 1997-yilgi nashr 4-sahifasida "Ayni fazilatlar bilan u millatimizni, xalqimizni butun olamga tanitdi. Va shu bois u millatimizning, xalqimizning iftixor bayroqlaridan biriga aylandi" [5.4] deyiladi. Bu ikki jumla yangi nashrda quyidagicha tahrirlangan: "Ayni fazilatlar bilan u millatimizning, xalqimizning iftixor bayroqlaridan biriga aylandi" [6.6-7]. Demakki, bunda ma'noga ziyon yetkazmay turib, takrordan voz kechilgan hamda yangi nashrning badiiyati, saviyasiga yanada ijobiy ta'sir ko'rsatilgan.

Asar ilk nashri xotimasida shunday gap bor: "Ammo bani basharning bemisl jozibador vakili – hazrati Zahiriddin Muhammad Bobur Mirzoga bo'lgan ehtirom va ixlosim mazkur asar vositasi ila yanada yuksaldi va ziyoda bo'ldi" [5.412]. Ayni shu jumla ham oradan yigirma yil o'tgach muharrirona tahrirga uchragan: "Ammo bani basharning bemisl jozibador namoyandasi – Zahiriddin Muhammad Bobur hazratlariga bo'lgan ehtirom va ixlosim mazkur asar vositasi ila yanada yuksaldi va ziyoda bo'ldi". Ko'rinib turganidek, avvalgi gapda beixtiyor qo'llanilgan "hazrat" va "mirzo" so'zlarining ikkisidan biri olib qoling. Demakki, muharrirning o'tkir nigohi shoh va shoirga bo'lgan yuksak ehtirom natijasida biroz oshirib yuborilgan so'zlarni ilg'agan. Ya'ni, gapda ikki ta'rifning birini qo'llash lozim topilgan.

Ilk nashr matni ayrim o'rinlarida og'zaki nutqimizga "moslashib ketgan" ajnabiy so'zlar ishlatilgan edi. Yangi nashrda ular o'zbekchalashtirilgan. Masalan, "Bunda korrektoridan tortib bosh muharrirgacha fikr va insoniy munosabat bobida teng, demokratiya degan narsa ayni shu maskanda mujassam edi" [5.35]. Yangi nashrda "korrektor" so'zi "musahhih" so'ziga almashtirilgan: "Bunda musahhihdan tortib bosh muharrirgacha fikr va insoniy munosabat bobida teng, demokratiya degan narsa ayni shu maskanda mujassam edi" [6.40].

Qolaversa, dastlabki nashrda noto'g'ri o'rinda qo'llanilgan so'zlar ham "juz'iy tuzatishlar"ga muvassir bo'lgan. Masalan, "Nainki, bundan to'rt yuz sakson yil muqaddam bu maskanga hazrati Boburning poyqadamlari tekkan?" [5.19] jumlasidagi "nainki" so'zi biroz "yopishmay" roq turganday. Yangi nashrda bu holat to'g'rilangan: "Nahotki, bundan to'rt yuz sakson yil muqaddam bu maskanga hazrati Boburning poyqadamlari tekkan?" [6.22]. Ayon bo'ladiki, aslida "nainki" emas, "nahotki" so'zidan foydalanilmoqchi bo'lingan ekan.

Ilk nashrning 312-sahifasi, ya'ni "Saodat sohili" qissasida podshoh Bobur tilidan aytiladigan shunday gap bor: "O'sha chopqinda boshidan zarb yeb, xayoli xiliy parishon bo'lib qoldi" [5.312]. Bu gapdagi "xiliy" so'zi tushunarsizroq tuyuladi. 2019-yilgi nashrda bu so'z o'zgartiril-

gan: “O’sha chopqinda boshidan zarb yeb, xayoli xeyli parishon bo‘lib qoldi” [6.347]. Ko‘rinib turganidek, “xiliy” so‘zi “xeyli”ga aylantirilgan.

Bizningcha, asarning birinchi nashrida shu kabi ozgina e’tibortalab o‘rinlar borligini zakiy muharrir sifatida muallifning o‘zi ham sezib turgan. Buni quyidagi izohlaridan anglash mumkin: “Sur’atimiz shu qadar jadalki, biror yerda to‘xtab, ikki jumlaning daftarga bitib qo‘ymoqlikka ham fursat yo‘q. Bu qaydlarning barchasi yurib ketayotgan mashinada qing‘ir-qiyshiq harflar bilan bitildi, uzun-yuluqligi, parokandaligiga shu sabab” [6.84].

Avvalgi nashr musahhihlaridan “o‘tib ketgan” ayrim imloviy xatolar ham keyingi nashrda to‘g‘rilangan. Misol uchun, gap boshidagi kirish so‘zlardan keyin, jumla orasida kelgan kirish so‘zining ikki tomonidan vergul qo‘yish kerakligi haqidagi qoidani eslaylik. Birinchi nashr: “Shunga ko‘ra biz ham avvalo shu muqaddas maskanni tavof etgali bordik” [5.61]. Yangi nashrda tuzatish kiritilgan: “Shunga ko‘ra, biz ham, avvalo, shu muqaddas maskanni tavof etgali bordik” [6.69]. Bu kabi mayda imloviy xatoliklar har qanday kitobda uchrashi tabiiy. Hatto tajribali muharrirlarning ham ko‘zi toliqishi, “o‘tkazib yuborishi” mumkin. Shu bois punktuatsiya borasida “benuqson” kitob topish dushvor. Ammo ayrim “aqlli” musahhih yoki kotiblarning tushunmagan so‘zini “tushunarli qilaman” deb xato qilgan vaziyatlari ham uchraydi. Bunday holga “Boburiynoma” mutolaasi jarayonida ham duch keldik. Asarning dastlabki nashri 320-sahifasida bir to‘rtlik bor [5.320]. Shayx Muslihiddin Sa’diy qalamiga mansub bu forsiy misralarga Hazrat Boburning mehri benihoyaligidan uni toshga o‘yib yozdirgan. Ulug‘vor tarix guvohi bo‘lgan o‘sha xarsang hozir ham saqlanayotgan ekan. Mana, o‘sha misralarni dastlabki nashrdan aynan ko‘chiramiz:

“Shunidam ki, Jamshidi farrux sirisht,

Ba chashmae bar sange navisht:

“Bar in chashma chun mo base dam zadand,

Biraftand chun chashm barham zadand...”

Aynan shu to‘rt misrani 2019-yilgi nashrning 355-sahifasi[6.355]dan ham aynan o‘qiymiz:

“Shunidam, ki jamshidi farruxsirisht,

Ba sarchashmae bir sange navisht:

“Bar in chashma chun mo base dam zadand,

Biraftand chun chashm barham zadand...”

Guvohi bo‘lganimizdek, bu mumtoz misralar birinchi nashrdayoq matniy xatolar bilan berilgan. Buni qaysidir ma’noda oqlash mumkindir. Sababi ushbu satrlar “Boburnoma”ning dastlabki nashrlarida, ya’ni yozuvchi foydalangan manbaning o‘zida biroz xato yozilgan ekan. Ammo “Vaqoye”ning keyingi nashrlarida misralar to‘g‘rilangan. Ajablanarlisi esa “Boburiynoma”ning ilk nashridagi xatoliklarga keyingi nashrda o‘z-o‘zidan yana biri qo‘shilgan. Ushbu satrlardagi punktuatsiya qoidalariga haqida gapirmaymiz, birgina “bir” so‘ziga e’tibor qaratamiz. Xo‘sh, bu so‘z qanday paydo bo‘lib qoldi? Bu holatda matnshunoslarning doimiy jumlasini, ya’ni “Kotibning beparvoligi sabab so‘z noto‘g‘ri ko‘chirilgan”, deya olamiz, xolos. Chindan ham, matbaachilikdagi eng nozik nuqta - “Tushunmasang, o‘zgartir!” tamoyili har doim ham ish bermaydi. Muallifning nafaqat har bir so‘zi, balki har bir harfiga hurmat bilan yondoshish talab etiladi. Bu fikrning naqadar dolzarb ahamiyat kasb etishini mumtoz adabiyotimiz namunalaridan tortib, zamonaviy asarlarimiz nashrlari misolida ham ko‘rish mumkin. Afsuski, “Boburiynoma”ning yangi nashri ham istisno emas ekan.

Demakki, asarda uchinchi yo‘nalishimiz – musahhih va muharrirona tuzatishlar kiritilgan matnlar, go‘zal tahrirga uchragan jumlar anchagina. Shunga qaramay keyingi nashrlarda e’tibor berilishi lozim bo‘lgan ayrim o‘rinlar ham bor.

Endi esa to'rtinchi yo'nalishimiz, ya'ni badiiy tahrir san'ati qo'llanilgan matn namunalariga e'tibor qaratsak. Ayni shu yo'nalishni, komil ishonch bilan yozuvchining o'zini o'zi tahrir qilishi, deya baholagan bo'lardim. Juda qiziq jarayon: avvalgi uch yo'nalishga ko'ra, ya'ni dizaynerona qarasangiz ham, olimona nigoh tashlasangiz ham, muharrirona sinchiklasangiz ham bexato o'rinlar o'zgartirilgan! Sirasini aytganda, hech qachon yozganidan ko'ngli mutlaq to'lmaydigan haqiqiy ijodkor zoti har bir asarini imkon topsa, yuz marta, ming marta qayta tahrir qilishi mumkin. Bunday holatda uni ayblash emas, olqishlash lozim, nazarimizda. Chunki adabiyot – go'zallik. Go'zallikning esa chegarasi yo'q. Bir jumlaning o'n marta badiiy tahrir elagidan o'tkazib, o'n karra jozibalibroq qilish imkoni bor. Shu ma'noda "Boburiynoma" muallifi muharriru olimlardan farqli o'laroq ijodkor qalb bilan "tuppa-tuzuk" jummalarni ham o'zgartiradi. Misol uchun: "Qadim dunyoning orif insonlari oq qog'oz betiga yolg'on yozmoqdan parhez qilar edilar" [5.101]. Chiroyli va purma'no gap. Ammo muallifning ko'ngli to'lmaydi. Oradan yigirma bir yil o'tgach, bu jumla quyidagi tarzda kitobxonaga qayta yetkazildi: "Qadim dunyoning orif insonlari oq qog'oz betiga yolg'on yozmoqdan ijtinob qilar edilar" [6.113]. Lug'atlarni titkilaymiz. Ma'lum bo'ladiki, "ijtino" so'zi arabchadan olingan bo'lib, "yiroqlashish, saqlanish, tortinish" ma'nolarini berar ekan. Ya'nikim, "yolg'on yozmoqdan o'zlarini saqlar edilar, tiyildilar" ma'nolarida tushunish mumkin. "Parhez qilmoq" ham tiyilmoq, nafsini-yu o'zini jilovlanoq mazmunida tushuniladi. Aslini olganda, bu o'rinda tahrir shart emasdek. Ammo hazrat Boburning chin muxlisi bo'lgan yozuvchi shoh va shoir ishlatgan jummalarga-da yuksak mehr qo'ygan, shekilli, uning qalamidan bahramand bo'lgan so'zlardan foydalanishga harakat qilgan. Bunday deyishimizga sabab – ayni shu so'z, ya'ni "ijtino" tufayli Zahiriddin Muhammad Boburning quyidagi go'zal ruboiysi yodimizga tushadi:

*"Sen gulsenu men haqir bulbuldurmen,
Sen shu'lasenu ul shu'lag'a men kuldurmen.
Nisbat yo'qtur deb ijtino aylamakim,
Shahmen elga, vale senga quldurmen".*

Ushbu satrlar tarkibidagi ijtino so'zi yaqqol ajralib turadiki, turkiy so'zlar orasidagi birgina arabchasi "Boburiynoma" muallifining ham e'tiborini jalb qilgan, biz kabi lug'at titkilashga undagan va alal oqibat mehr-muhabbat uyg'otgan bo'lsa, ajab emas. Aslida yozuvchining ulug' shoiriga mehri "Boburiynoma" boshidan adog'igacha sezilib turadi. Hatto ohang-u uslubda ham adib "Boburnoma" ummonida suzayotgandek ko'rinadi. Bu fikrni "Muqaddima"dan olingan quyidagi misol tasdiqlaydi. Ilk nashrda: "Ezgu duoi xayr sharofati ila u suvrati siyratiga g'oyat monand, muazzam va qudratli saltanatning munosib vorisi o'laroq voyaga yetdi va so'nggi nafasiga qadar beqiyos shiddat, azim bir shijoat uni tark etmadi" [5.3]. Endi ayni shu gapni ikkinchi nashrdan deyarli aynan, faqat "uni" so'zini jumla oxiriga ko'chirib o'qiymiz: "Ezgu duoi xayr sharofati ila u suvrati siyratiga g'oyat monand, muazzam va qudratli saltanatning munosib vorisi o'laroq voyaga yetdi va so'nggi nafasiga qadar beqiyos shiddat, azim bir shijoat tark etmadi uni" [6.5]. Xo'sh, nima o'zgardi? Ohang o'zgardi, badiiyat kengaydi. Mana shunday ohangdor matnlarga "Boburiynoma" davomida bot-bot duch kelamiz. Ayniqsa, boburona uslubda yozilgan jumlar e'tiborimizni ohanrabodday o'ziga tortadi (Bu endi alohida mavzu. Bu borada yangi tadqiqotlarimiz davom etmoqda). Ikkinchi nashr tadorigi jarayonida ham muallif hanuz Mirzo Boburga yuksak ehtirom va mehr qurshovida ekanini uning badiiy tahrirlaridan ilg'ash mumkin. Bu haqda yozuvchining o'zi shunday degan: "Muhtaram o'quvchi, bu satrlar va ularning ohangi uchun muallifni aybga tutmagaysiz. Qachonki, so'z Bobur va uning shavkatli avlodi xususida borar ekan, qalam o'z-o'zidan xush navolar sari uchadi" [6.91].

Yana bir soʻz xususida. Birinchi nashr 312-sahifasida, yaʼni “Saodat sohili” qissasida podshoh Bobur Hofiz Koʻykiyga shunday savol beradi: “Kim ekan ul doʻsti sodiq?” [5.312]. Aynan shu jumladagi “sodiq” soʻzi keyingi nashr 346-sahifasida “gʻoyib”ga oʻzgartiriladi: “Kim ekan ul doʻsti gʻoyib?” [6.346]. Biz sodiq doʻstlar haqida koʻp eshitganmiz. Ammo “gʻoyib doʻst” original topilma. Qissadagi ayni shu vaziyatga, yaʼni Zahiriddin Muhammad Boburning navkarlaridan biri Boboqulning Toshkentda yashayotgan oʻgʻli Binoqul Alisher Navoiy devonini kitobat qilib, uni podshohga tuhfa qilish uchun Hindistonga kelayotganida olamdan koʻz yumishi voqeasiga “doʻsti gʻoyib” iborasi juda mos tushadi. Bu oʻrinda ham adibning muharrirlik mahoratini eʼtirof etmaslik mumkin emas.

Qolaversa, ikkinchi nashrni mutolaa qilish jarayonida yozuvchining yigirma yillik hayot dovonlaridan oshib, yanada sermulohaza, bosiq boʻlib borayotgani, yetuklik faslida ekanini anglaymiz. Sababki, ilk nashrda yoshlik shiddatiyu shoshqinligi bilan yozilgan ayrim soʻzlar biroz silliqlangan. Masalan, “Chunki afsonaviy Vahob Roʻzimatovdan qoʻrqmaydigan qalamkash hali onasining qornida!” [5.34] tarzida yozilgan jumla ikkinchi nashrda “Chunki afsonaviy Vahob Roʻzimatovdan qoʻrqmaydigan qalamkash hali tugʻilmagan” [6.39] tarzida tahrirlangan.

Albatta, yillar yanada ulgʻaytirgan adibimizning yangi nashr davomida qilgan ijodiy va ilmiy tahrirlarini sinchiklab oʻrganish foydadan xoli boʻlmaydi. Xususan, 2019-yilgi nashr 450-sahifasida bosh harflarda, qalin, qora shriftida yozilgan sarlavha diqqatimizni tortadi: “Moʻgʻullar(Boburiylar) saltanatining vorisasi” [6.450]. Aynan shu sarlavha 1997-yilgi dastlabki nashrning 407-betida “Moʻgʻullar saltanatining vorisasi” [5.407] shaklida berilgan ekan. Demakki, qavs ichidagi boburiylar soʻzi keyingi nashrda qoʻshilgan. Boburiylarni moʻgʻullar deya atash notoʻgʻri ekani haqida bugun dunyo boburshunoslari yakdil fikrga kelishgan. Ammo bu sarlavhaning 1995-yilda yozilgan maqolaga tegishli ekanini hisobga olsak, vaziyat tushunarliroq boʻladi. Boz ustiga boburiylarning soʻnggi vakili Bahodirshoh Zafarning avlodi Pokiza Sulton Begim haqidagi ushbu maqola Hindistonda “Dehli times” gazetasida bosilgan ekan. Uni X.Sulton sinchiklab oʻqib, tarjima qilib “Oʻzbekiston ovozi” gazetasiga bergan ekan. Umuman olganda, ikkinchi nashrda oradagi yigirma yillik davr mobaynida yuz bergan boburshunoslik ilmidagi mana shunday tadrijiy rivojlanishlar ham aks etgan.

Muallif ayrim oʻrinlarni oʻzi tahrir qilgan, degan fikrimizga yana bir isbot shuki, yangi nashr faqatgina muallifning oʻzigagina maʼlum boʻlgan tafsilotlar bilan boyitilgan. Masalan, ilk nashrdagi “1975-yil, 6-oktyabr. “Oqtosh” sihatgohi” boʻlimida muallif bemorligini bayon eta turib “Shu kasallik tufayli doʻxtirlar meni paxta hasharidan ozod qiluvchi qogʻoz berdilar” [5.18]deydi. Keyingi nashrda esa “Shu kasallik va surunkali bronxit tufayli doʻxtirlar meni paxta hasharidan ozod qiluvchi qogʻoz berdilar” [6.39] deya, hazrat Bobur yoʻlidan borib, rost yozishni niyat qilgan adib oʻz holini tugal bayon qiladi.

Shu oʻrinda aytish kerakki. “Boburiynoma”ning yana bir nashrini chop etishga ehtiyoj bor. Uchinchi nashrni tayyorlash zaruratining eng muhim va asosiy sababi esa yangi avlod, yoshlar lotin yozuviga asoslangan oʻzbek alifbosida xat-savod chiqarishayotganiga qaramay, afsuski, “Boburiynoma”ning har ikki nashri ham kirill alifbosida. Shu bois oʻsib kelayotgan yosh kitobxonlar manfaati uchun lotin yozuviga asoslangan oʻzbek alifbosidagi uchinchi va yanada mukammal nashrni tayyorlash va chop etishni kechiktirmaslik lozim. Chunki bu asar bugungi realist yoshlar, haqiqatparvar kitobxonlar uchun nafaqat hazrat Bobur va boburiylar, balki yaqin tariximiz aks etgan rost asar sifatida ham qiziqarlidir.

Yozuvchi Xayriddin Sulton qalamiga mansub “Boburiynoma” maʼrifiy romanining 1997-yil hamda 2019-yil chop etilgan ikki nashrining matniy-qiyosiy tadqiqi natijasidagi xulosa: asar, gar-

chi muallif biroz kamtarlik bilan “juz’iy tuzatishlar” deya baholagan bo‘lsa-da, keyingi nashrda anchagina boyitilgan. Ilmiy va badiiy jihatdan yanada sayqallangan.

Yozuvchining ijodini kuzatsak, “Quyosh barchaga barobar” (1980), “Bir oqshom ertagi” (1983), “Onamning yurti” (1987), “Umr esa o‘tmoqda” (1988), “Yo‘qchilik va to‘qchilik” (2002), “Uch yuz oltmish to‘rt kun” (2019), “Haqiqat jamoli” (2019), “Ko‘ngul ozodadur” (2019), “Odamlardan tinglab hikoya” (2020), “Navoiy – 30” (2021) kitoblarining o‘q ildizi hayot haqiqatlari ekaniga amin bo‘lamiz. Adib inson bolasi ayni hayot haqida fikrlay boshlaydigan davr, ya’ni o‘n to‘rt yoshidan Bobur Mirzo surati-yu siyratiga oshufta bo‘lganining eng asosiy sababi ham ayni shunda bo‘lsa kerak. Hazrat Bobur ijodidagi reallikning mukammal badiiy jilolari va ichkin tuyg‘ularga-da ta’sir eta oluvchi go‘zal samimiyat Xayriddin Sulton asarlarida ham ustuvorlik kasb etadi. Deyarli barcha kitoblaridagi syujetlar shu qadar ishonarliki, ularda badiiy to‘qimadan foydalanilmaganday. Keyingi yillarda realist yozuvchimiz hayotning oq-qora tasvirlariga kama-lak ranglarida jilo berib, o‘ta samimiy va badiiy puxta asarlarni tuhfa etmoqda. Ularda davr ruhi, xarakter qirralari, realistik tasvir yuksak ijodiy mahorat bilan akslantirilgan. “Boburiynoma”ning ikkinchi nashri ham oradagi yigirma yillik tajribalar, ijodiy kamolot mevasi sifatida qayta tahrir natijasi o‘laroq matn jihatidan yanada mukammallashgan, badiiy va ilmiy qimmati yanada oshirilgan.

Foydalanilgan adabiyotlar ro‘yxati:

1. Zahiriddin Muhammad Bobur. *Boburnoma*, – Toshkent: Yulduzcha, 1989. – 368 b.
2. Shamsiyev P. *O‘zbek matnshunosligiga oid tadqiqotlar*. – Toshkent: Fan, 1986. – 164 b.
3. Sirojiddinov Sh., Umarova S. *O‘zbek matnshunosligi qirralari*. – Toshkent: Akademyashr, 2015. – 128 b.
4. Sulton X. *Boburiynoma*, – Toshkent: Sharq, 1997. – 416 b.
5. Sulton X. *Boburiynoma*, – Toshkent: Ma’naviyat, 2019. – 464 b.

